

відношенні відіграли нереальність і хибність революційних програмних настанов. Самодержавству вдалося тільки розгромити головні народницькі організації й місцеві підпільні осередки, а не подолати радикально-демократичну ідеологію. Остання об'єктивно мала глибокі суспільні коріння, а виконання нею своєї місії могло статися тільки після усунення причин, які надавали їй такої актуальності й гостроти, після розв'язання проблем перебудови суспільства на демократичних засадах.

Таким чином, світогляд визначного українського публіциста, прозаїка і статистика І.П. Белоконого як вітчизняного, освітнього і громадського діяча, людини, котра на посаді народного вчителя, заробляючи собі на життя, мріяла про такий суспільний устрій, при якому будуть запроваджені демократичні свободи, повалене самодержавство і скликані установчі збори, формувався в умовах розвитку національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Саме в той час колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві захисну реакцію, що проявилася у піднесенні національної свідомості народу і поклала початок українському національному відродженню.

Джерела та література:

1. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 695.- К.6. - Д.29. (Автобиография).
2. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – С. 164.
3. Там само. – С. 5-6.
4. Див.: там само. – С. 196.
5. Див.: там само.
6. Русские писатели. 1800-1907. Библиографический словарь. – М., 1989.– С. 223.
7. Катренко А.М. Вказана праця. – С. 17.
8. Государственная библиотека России. ОР. – Ф.135. – Разд. 2. – К. 19. – Д. 3-4.
9. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – М., 1989. – С. 224-225.
10. Государственная библиотека России. ОР. – Ф. 625. – К. 6. – Д. 29 (Автобиография).
11. Белоконый И.П. Земское движение. М., 1914.
12. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – С. 223.
13. Белоконый И.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. - 1907.-№5. – С. 54-55.
14. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1953. – Т.4. – С. 178.
15. Белоконый И.П. Земство и конституция. – М., 1910. – С. 61.
16. Белоконый И.П. В годы бесправия. –М., 1930. – С. 49.
17. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 217.
18. Там само. - 216.
19. Там само.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Чернигов, 1894. – С. 114.
21. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 216.
22. Там само. – С. 217.
23. Там само.

Лідія Нестеренко

●

ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТІВ ВОЛОСТЕЙ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ І ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще в радянські часи дослідники почали звертати увагу на історію державного селянства, адже в Російській імперії в середині XIX ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. Процеси соціально-економічного розвитку цієї групи населення досліджували М. М. Дружинін, І. О. Гуржій, В. І. Неупокоев, Т. І. Лазанська [1] та ін. Останнім часом почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. XIX ст. присвячені наукові розробки Л. Е. Раковського, В. Бойка, В. Ячменіхіна і

К. Ячменіхіна, Н. Ф. Рослік, Є. М. Страшко і Т. Савельєвої та ін. [2].

Дослідження місцевих архівних документів і матеріалів дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрями проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ процесу формування волосних бюджетів Чернігівської губернії в I пол. XIX ст.

Економічною основою у державних поселеннях всієї Російської імперії були мирські збори. Їх розміри відповідали стану ринкових відносин. Після губернської реформи Катерини II вони були підпорядковані казенним палатам. У кінці кожного календарного року сільські товариства обговорювали проблему місцевого бюджету. На сходах детально обговорювалися питання платоспроможності населення, визначалися загальні розміри місцевих бюджетів з наступною розкладкою його на кожну ревізьку душу і приймалися спеціальні приговори громад. Розміри податків і всього бюджету перебували під контролем казенних палат, якими затверджувалися приговори сільських сходів з цього питання. В 1808 р. згідно з мирськими приговорами на утримання волосної і сільської адміністрації з однієї ревізької душі козаків було призначено: у Площеньській волості Ніжинського повіту по 2 коп., у Веркіївській і Носівській - по 3 коп., у Талалаївській - по 4 коп., а у Вересоцькій - по 5 коп. Державні селяни Лосинівської волості цього ж повіту на мирських сходах у цьому ж році визначили сплатити по 8 коп. [3, арк. 471-472.] Як видно, збір на утримання козацьких волостей Ніжинського повіту був меншим у 2-4 рази, ніж у казенних селян. У козацьких волостях Остерського повіту на побудову і утримання волосних правлінь платню службовцям вирішено було зібрати по 5, 6, 12 коп., а всього було зібрано 560 крб. 92 коп.; а у казенних волостях відповідно по 10, 12, 15 коп., разом було зібрано 1546 крб. 5 коп. У 4 козацьких волостях і в 2 волостях державних селян Новгород-Сіверського повіту збір на платню становив 4 коп. і 1 коп. на письмові приладдя, разом по 5 коп. з ревізької душі. Всього на потреби 6 волостей 10449 селян і козаків внесли 522 крб. 45 коп., в середньому на одну волость по 87 крб. 75 коп. У 3 козацьких і 2 селянських волостях Городнянського повіту мирськими приговорами затверджений податок у розмірі 5 коп., а всього надійшло 531 крб. 40 коп., в середньому припадало по 106 крб. на одну волость. Сільські громади решти повітів у 1808 році вирішили внести на дані потреби такі суми: у Сосницькому - по 1,5-2 коп., Борзенському повіті - по 3-5 коп., Козелецькому - по 3-8 коп., Новозибківському - по 5-7,5 коп., Глухівському - по 6,5-7 коп., Стародубському - по 8 коп., Суразькому - від 6,5 до 10 коп., Конопотському - від 3 до 11 коп., Глухівському - від 5 до 17 коп., Мглинському - по 17 коп. [Там само, арк. 13-518.]

Мирські суми зберігались у волосних правліннях. Міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов наголошував, що земські повинності, так називали місцеві збори, і мирські витрати по своїй сутності складають один збір, бо казна перестала виділяти кошти для економічного і культурного розвитку державних поселень [4, с.230.]. Цим самим казна, по суті, переклала збір і витрати на потреби сільського населення, не втрачаючи своєї контрольної функції.

Відмінність між державними і мирськими зборами була лише у тому, що перші регулювалися законом, а інші цілком і повністю залежали від свавілля на місцях. На думку М.М.Дружиніна, «номінально мирські збори були або грошовою заміною натуральних повинностей, або додатковою оплатою за виконання громадських обов'язків селянськими виборними» [5, с.185.].

Мирські збори регулювались відповідними законодавчими актами. Внаслідок цього розміри не всіх податків могли визначитися на місцях, виходячи з потреб громади. Законом від 28.11.1833 р. «Про порядок стягування з казенних селян грошових зборів на державні податки, земські повинності і мирські витрати» мирські витрати розділялись на обов'язкові – «для визначених законом потреб» і добровільні, які залежали від «власного бажання селян». Обов'язковий збір ішов на утримання сільського та волосного правління, на пошук втікачів, які підлягали рекрутській черзі, на утримання сільських запасних магазинів, на ремонт доріг та ін.; добровільний збір, як тоді його називали мирський, призначався для ремонту церков, на побудову різних громадських споруд, виплати в рахунок натуральних повинностей тощо. Статтями закону регламентувалася система збору, зберігання, обліку і здачі грошових платежів державних селян. Закон поклав обов'язки збірника податків на старосту. Для внесення повного розуміння у розрахунки між платниками-селянами, збірником-старостою і повітовим казначейством вводилася складна система податкового діловодства. Казенна палата складала не пізніше

грудня окладний лист на кожне сільське товариство, в якому вказувала всі збори на наступний рік; повітове казначейство вписувало в нього недоїмки і розсилало такі листи по волосних правліннях, а ті - по сільських товариствах. На основі надісланого окладного листа сільський сход проводив розкладку загальної податкової суми між окремими платниками. Сума податків, які мав внести кожен платник, записувалася в його податний зошит, який зберігався у старости, і в спеціальний табель, котрий залишався у селянина [6, с. 201.].

По мірі виплати грошових зборів кожний внесок відмічали і в податному зошиті, і в таблиці; іншими словами, староста і платник могли перевірити і точно встановити, які збори та в якій сумі були сплачені у відповідності з розкладкою податного окладу. В свою чергу, у волосних правліннях для ведення чіткого обліку надходжень і їх витрат вводилися шнурові книги і податкові зошити. Вони зберігались у правліннях і підлягали щорічній ревізії казенною палатою. Відповідальність волосного і сільського начальства за своєчасну сплату селянами податків була значно пом'якшена: на противагу старому закону 1828 р. збірники не повинні відправлятися в робітничі будинки; проте була значно посилена відповідальність самого платника. По закінченні 2 пільгових місяців недоїмка могла скорочуватись від продажу нерухомого і рухомого майна, віддачі неплатника на мирські і приватні роботи [там само, с.201.].

Державні і громадські платежі при малоземеллі серед козаків і свавілля органів влади згубним чином проявлялись на їх економічному становищі. В 1834 р. головний нагляд за благоустроєм українських козаків було доручено здійснювати генерал-губернатору, а керівництво довірено опікунським конторам. Сучасник відмічав, що члени земського суду, члени контор, волосні урядники всі один поперед іншого утискають і грабують козаків. Поручик Бубчиць, що обіймав посаду попечителя Стародубської контори, окрім державних податків, наказав зібрати з козаків Мглинського повіту Почепської волості по 70 коп., а з Мглинської - по 36 коп. додаткових податків і поверх того ще по 20 коп. на віспощепіїв. У цілому з 14 тис. козаків, які проживали у цих волостях, було незаконно зібрано більше 10 тис. крб. [7, с.72.]

Часті зловживання у податковій сфері, що виявлялися під час перевірок книг і зі слів свідків, зумовили тимчасову раду по управлінню департаментом державних маєстостей прийняти новий циркуляр. 15 липня 1837 р. він був надісланий разом із формою для складення кошторисів на мирські витрати державних селян. На ці витрати допускалися тільки ті збори, що визнані законом 1833 р. з наступним затвердженням мирськими приговорами. Через 9 днів з'явився новий циркуляр «Відносно безладдя при зборі податків та недоїмок з казенних селян». Проте становище так і не змінилось.

На місяцях через відсутність досвідчених писарів і внаслідок недобросовісного відношення, зловживання у корисних цілях у ці книги заносились не всі надходження. Через це навіть ті селяни, що вчасно розраховувалися з мирськими податками, могли рахуватися у боржників (недоїмщиках). Так, у 1839 р. Шаповальський волосний голова Федорко зібрав більше ніж треба податків із козачок с. Новоселівки Г.Бичкової і її доньки У.Степанцової. Лише після втручання у справу Борзенського окружного начальника гроші були жінкам повернуті [8, арк.13, 22.]. Хоча згідно із законом 1833 р. ні волосний голова, ні писар не мали права збирати податки. Проте випадки такого втручання членів волосного правління і писарів були непоодинокими. Підтвердження ми знаходимо і у повісті Г.Квітки-Основ'яненка, коли волосний писар Кіндратович після відмови Ївги одружитися з ним, хотів з нею поквитатися. «...Нахватав понятих, ціновщиків, сторожів! Набігли хмарою до Макухи: зараз би то і скрині розбивати, і худобу продавати... Так-бо Ївга зараз і відсипала гроші, скільки казав писар; і на що вже він там не требовав? І на дороги, і на мости, і на калавурних, і на світло в холодну, - усе-усе Ївга поплатила, так що писареві нічого було робити, тільки, почухавши потилицю, йти додому з своїм причетом» [9, с. 288.].

Підтвердженням цього є і свідчення очевидців. Войцехович, що ревізував Чернігівську губернію в період проведення реформи П.Д.Кисельова, так характеризував механізм збору податків: «урядники їздять по селах і вимагають грошей у рахунок подушного, земських повинностей, на утримання контор і волосних правлінь, на мирські потреби, на щеплення віспи тощо. Приводу для збору податків немає кінця... немає ніколи впевненості, що вже все заплачено...» [10, с. 43-44.].

Сам П.Д.Кисельов писав: «Важко і навіть неможливо визначити, до якої суми

доходять зараз всі збори з державних селян на приватні земські повинності і мирські збори» [11, с.186.]. Міністерство державних маєтностей вимушене було вдаватися до рішучіших заходів. Міністр пропонував мирські і земські збори замінити громадським збором. Його введення призвело до дальшого посилення подушного окладу.

26 лютого 1840 р. проект про створення громадського збору і господарського капіталу був схвалений Державною радою. Її члени вважали, що новий закон стане перешкодою для зловживань сільськими властями, чітко визначить розміри повинностей, зрівняє всіх платників. Разом з тим витрати на утримання державних маєтностей, що до цього утримувалися державним казначейством, перекладалися на місцеві бюджети. Внаслідок цього на селян перекладались не лише адміністративні витрати, але й фінансування опікунської політики. Рішення Державної ради 20 березня 1840 р. було схвалено царем [Там само, с.189.].

Після того, як проект перетворився у закон, розпочалося впровадження його в життя. Для цього був розроблений ряд інструкцій по громадському збору, господарському капіталу, а також інструкція про спосіб визначення по реманенту громадського збору окремо від господарських повинностей для західних губерній. Складність по впровадженню закону була в тому, що розрахунки по земських зборах були зроблені до цього на наступне триріччя (1839-1842 рр.). Збори за новою системою були дещо вищими, і тому урядові кола для покриття дефіциту бюджетів вимушені були ввести новий збір по 3 коп. на межування і по 6 коп. на господарський капітал. Він був збережений і в наступні роки.

До речі, розмір громадського збору визначався на три роки і, як правило, у бік його зростання. В 1847-1849 р. в Чернігівській губернії він сягав 59 коп. з ревізької душі. Так, для 4917 козаків Шаповалівської волості Борзнянського повіту щорічно його розмір визначався 2901 крб. 04 коп. З них 1160 козаків Шаповалівського товариства кожного року мали сплатити 684 крб. 40 коп., 1203 козаки Стрільницького товариства - 709 крб. 77 коп., 1142 козаки Тростянського товариства - 673 крб. 79 коп., 1013 козаків Висоцького козачого товариства - 597 крб. 67 коп., а 399 державних селян Висоцького селянського товариства - 235 крб. 41 коп. [12, арк.19-23.] В 1850-1852 рр. громадський збір у Чернігівській губернії зріс на 2, 5 коп. і становив 61,5 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на тримання волосних і сільських правлінь - по 23 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 3,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 288583 платників громадського збору була визначена сума 177 478 крб. 54,5 коп. У середньому на жителів однієї з 51 волостей до сплати припадало близько 3480 крб. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з коштів громадського збору виділялось 37,4%, що в грошовому еквіваленті становило близько 66 тис. крб., майже по 1300 крб. на одну волость [13, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання одного з 102 волосних правлінь мирським збором визначалася сума 500 крб., всього 51 тис. крб. Із збільшенням платні волосним писарям до 400 крб. вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. до цієї суми щорічно додавалось 20666 крб. 66,25 коп. [14, арк.286]. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь у 20-х рр. XIX ст. державою визначались витрати від 51 до 72 тис. крб. на рік. Реформування волостей П.Д.Кисельовим так і не привело до зменшення витрат на управлінський апарат та значного полегшення податкового пресу.

Подібна ситуація була і в Полтавській губернії. В 1846 р. громадський збір становив 62 коп. У 1850-1852 рр. громадський збір у Полтавській губернії зменшився на 2,25 коп. і становив 59,75 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на утримання волосних і сільських правлінь - по 20,25 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 4,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 400110 платників громадського збору була визначена сума 239065 крб. 72,5 коп. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з громадського збору виділялося 33,8%, що в грошовому еквіваленті становило близько 81 тис. крб. [15, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання 135 волосних правлінь Полтавської губернії мирським збором визначалася сума 60750 крб., на 27 староств - 8 100 крб., усього 68850 крб. Із збільшенням платні волосним писарям вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. за кошторисом на кожне волосне правління чи староство до цієї суми додавалося по 150 крб. Усього щорічно додавалось 20250 крб. [16, арк.286]. Таким чином, мирський податок на утримання волосних правлінь і староств з 1827 р. зріс до 89150 крб.

В інших губерніях України в 1850-1852 рр. громадський збір був таким: у Катеринославській губернії - 59,5 коп. з ревізької душі, у Харківській - 60 коп., у Таврійській - 67,75 коп., у Херсонській - 77 коп., у Бессарабській - 99,5 коп. Як видно, в менш заселених місцевостях громадський збір був більшим. З цих сум на утримання волосних і сільських правлінь у Катеринославській та Харківській губерніях виділялось по 20,5 коп., у Таврійській - 26,5 коп., у Херсонській - 34,25 коп., у Бессарабській - 55,5 коп. [17, арк.122-126.].

Як видно, в південних губерніях України суми громадського збору з однієї ревізької душі були значно вищими, ніж у Чернігівській і Полтавській губерніях. Причиною такого нерівномірного розподілу була переселенська політика. Активне переселення з густонаселених регіонів у малолюдні призводило до появи нових платників, для яких потрібно було формувати волосні і сільські правління, будувати запасні хлібні магазини, освітні заклади тощо. Значно зросла частка зборів на обов'язкові витрати. Такі галузі, як освіта, медичне обслуговування, потрапляли на залишковий стан. До того ж зовсім не йшлося про соціально-економічний розвиток. Промисловість, ремесло і торгівля розвивалися за своїми власними можливостями.

Що стосується розкладки громадського збору на сільські товариства, то у Висоцькому козакому товаристві у 1848 р., у Шаповалівському козакому товаристві в 1850 р. з 1171 ревізької душі мали зібрати по 61,5 коп., всього 720 крб. 15,5 коп. Причому недоїмки числились лише по додатковому збору з душі по 2,5 коп., разом - 29 крб. 27,5 коп. [18, арк.2,17.]. Всього по Шаповалівській волості в цьому році сума громадського збору становила 3017 крб. 75,5 коп., зібрано було лише 2593 крб. 82,5 коп., 295 крб. 99,5 коп. було з окладу виключено, а 127 крб. 93,5 коп. залишилось у недоїмці. У відсотках ці дані будуть такими: зібрано податку близько 86 %, виключено з окладу близько 10% і залишилось у недоїмці близько 4% [19, арк.107-108.]. В 1851 р., згідно з даними 9 перепису, в Шаповалівському козакому товаристві вже нараховувалось 1204 ревізькі душі, відповідно до чого зріс і громадський збір до 740 крб. 46 коп. [20, арк.2,17.]

У 1853-1855 р. громадський збір у губернії становив 55,75 коп. Так, 1098 козаків Волчківського товариства Остерської волості в 1854 р. сплатили 612 крб. 13,5 коп.; 1276 душ Булаховського товариства зібрали 711 крб. 37 коп. цьогорічного збору, а з недоїмок минулих років було віддано лише 46 крб. 53,75 коп., залишилась ще 83 крб. 17,5 коп.; 1076 козаків Остерського товариства сплатили 599 крб. 97 коп. окладу і 1 крб. 48 коп. недоїмок, 833 козаки Световського товариства - 465 крб. 51,25 коп., залишились у недоїмці 1 крб. 48 коп. Усього 4283 козаки Остерської волості сплатили 2388 крб. 98,75 коп. основного окладу і 48 крб. 01,75 коп. [21, арк.1-10.] Казенні селяни цієї волості в 1854 р. також здали без заборгованості суми громадського збору. 366 казенних селян Волчківського селянського товариства Остерської волості на цю потребу сплатили 204 крб. 4,5 коп.; 1310 селян Євменського сільського товариства - 730 крб. 31,5 коп. річного збору і 36 крб. 67,75 коп. з недоїмок, залишилось у недоїмках 593 крб. 14,5 коп.; 469 душ Савинського сільського товариства - 261 крб. 46,25 коп. Окрім цього, селянами Савинського товариства був сплачений податок на наступний рік у розмірі 27 крб. 25 коп. Усього 2145 державних селян цієї волості сплатили збір в сумі 1195 крб. 82,25 коп., недоїмок - 46 крб. 25,75 коп. і переплатили наперед 27 крб. 25 коп. [22, арк.1-10.] Як бачимо, 6428 ревізьких душ Остерської волості сплатили громадського збору на суму 3584 крб. 81 коп., недоїмок - 94 крб. 27,5 коп., переплатили наперед 27 крб. 25 коп., в недоїмках зосталось 677 крб. 80 коп.

У цьому ж році в Летківській волості Остерського повіту 1940 козаками Красилівського і Семипольського товариств було сплачено 1081 крб. 55 коп. річного збору і 45,5 коп. недоїмок. Несплаченою залишилась недоїмка в розмірі 1 крб. 39,5 коп. [23, арк.11-20.]. Державними селянами Димерського, Летковського і Броварського сільських товариств цієї волості (5130 ревізьких душ) було внесено 2859 крб. 96,5 коп.

громадського податку і 3 крб. 51,75 коп. недоїмки. На 1855 р. залишилось неповернутими лише 83,75 коп. [24, арк.11-20.] Всього 7070 ревізьких душ Летківської волості внесли громадського податку на суму 3951 крб. 51,5 коп. і 3 крб. 97 коп. недоїмок по ньому. На наступний рік перейшла недоїмка в сумі 2 крб. 23,25 коп.

У 1854 р. 2385 козаками Гоголевського і Требухівського товариств Гоголевської волості було сплачено 1328 крб. 52,25 коп. і 4 крб. 44 коп. недоїмок [25, арк.21-30.]. Державними селянами Требухівського, Дударківського і Бортницького товариств (4278 ревізьких душ) було внесено 2384 крб. 98,5 коп. податку і решту 1 крб.48 коп. недоїмок [26, арк.21-30.]. Всього 6663 ревізькі душі волості сплатили 3713 крб. 50,75 коп. громадського збору і решту 5 крб. 92 коп. недоїмок по ньому.

У цьому ж році в Моревській волості цього ж повіту 1728 козаків Максимівського і Короп'євського товариств сплатили 963 крб. 36 коп. збору і 2 крб. 60,25 коп. недоїмок. Проте більша їх частина, а саме 600 крб. 41,5 коп., так і залишилася невиплаченою [27, арк.31-40.]. Державними селянами Моревського, Сорокошицького, Косачевського, Карпилівського товариств (3940 ревізьких душ) було внесено 2201 крб. 29 коп. громадського податку і 357 крб. 13,75 коп. недоїмки, а 1721 крб. 62,5 коп. з громадського збору за минулі роки перейшли в недоїмку на наступний рік [28, арк.31-40.]. Всього 5668 ревізьких душ волості сплатили 3164 крб. 65 коп. громадського збору і 359 крб.74 коп. недоїмок по ньому. Проте на наступний рік перейшло недоїмки 2322 крб. 04 коп.

Державними селянами Жукинського, Чернинського, Новосельського товариств Жукинської волості (4299 ревізьких душ) було внесено 2396 крб. 97 коп., недоїмок - 134 крб. 87,75 коп., заборгованість по громадському збору з минулих років залишилась у сумі 189 крб. 73,75 коп. [Там само, арк.41-50.]. Таким чином, із 5 волостей Остерського повіту лише в одній не було заборгованості по громадському збору, в одній вона була незначною, а в трьох - великою. В цілому в повіті заборгованість становила 3191 крб. 81 коп.

Найважливішими причинами накопичення недоїмок слід вважати малоземелля селян, низьку продуктивність і товарність їх господарств, неврожаї, хронічні неплатежі і відсутність поблизу неземлеробських заробітків.

Важливою причиною слід вважати і фіскальне свавілля та масове казнокрадство, яке не припинилось і після реформ Кисельова. В 1841 р. сільський старшина Висоцького селянського товариства Шаповалівської волості Сава Щиголь, він же і збірник податків, з коштів козака Яковенка, який сплатив 2 руб. 70 коп. податків за селянина Сергієнка і отримав розписку 12 квітня 1842 р., привласнив 1 руб. 30 коп., записавши в податний зошит приходом за 10 квітня лише 1 руб. 40 коп. [29, арк.15]. Як видно, сума вкрадених грошей сягала майже 50%. У цьому ж році асесором палати державних маєтностей Силичем у Висоцькому сільському товаристві була знайдена сума в розмірі 136 руб. 20 коп. сріблом, яка ніде не була врахована. Окрім цього, сільський старшина Сава Щиголь самовільно зробив грошовий збір з населення, але про кількість зібраних і витрачених грошей перед товариством не прозвітував [Там само, арк.15]. У 1854 р. при перевірці Висоцького козачого товариства помічник Борзенського повітового начальника виявив недостачу в селянській позичковій касі 21 руб. 6,75 коп. Старшина Іваницький, попечителі каси Ушкаленко і Ювченко селянам, які брали в позику гроші, записували більші суми. На Мироні Іваницькому, який взяв 5 руб., числились 20 руб. Федору Замоздрі було записано 30 руб, а він взяв також 5 руб. Всіх ошуканих було близько 10 [30, арк.1.]. Як видно, частина недоїмок населення з'являлася штучним шляхом через крадіжки грошей і приписування додаткових платежів селянам і козакам членами волосних і сільських правлінь.

З метою недопущення появи та росту недоїмок у деяких сільських товариствах на сільських сходах вирішували, що за вибулих із сільських товариств та бідних податки платитимуть заможні селяни чи козаки від чверті окладу до 4 на одного господаря. Сума визначалась від кількості землі та худоби. Так, за вибулого із с. Високого Андрія Корецького в 1848 р. по одному душовому окладу (всього 4) мали заплатити Іван Рожко, Іван Корецький, Осип Корецький та Устим Панченко, за Кіндрата Іващенко - Іван Орел, за Івана Просяника по половині окладу мали платити Давид та Іван Козли. У 1848 р. у с. Високому було 15 вибулих господарів, у с. Новоселівці - 6, у с. Прачах - 2, а малозабезпечених у с. Високому було 45 господарів, с. Новоселівці - 23, у с. Прачах - 5. Всього у Висоцькому козачому товаристві вибулими були 23 господарі, а

малозабезпеченими - 73. Всього на вибулих особах товариства числилось у недоїмці 33 оклади, які мали сплатити 37 козаків. Так, гроші по 25 окладах, що числились на вибулих с. Високого, мали заплатити 26 чол., 6 окладів вибулих с. Новоселівки було роздано 7 козакам, 2 оклади вибулих с. Прачів віддано 4 козакам. Сімдесят шість окладів малозабезпечених козаків товариства волосним правлінням також було розділено між 97 козаками. У с. Високому 43,5 окладу було роздано 54 козакам, 28 окладів бідних козаків с. Новоселівки роздано 34 багатим козакам, а 4,5 окладу бідняків с. Прачів - 9 козакам [31, арк. 2-4.]. Таким чином, деякі забезпечені козаки змушені були терпіти подвійний податковий прес.

Найбільше надходжень збирачі податків отримували в період з лютого по травень та в жовтні-листопаді. Так, в Шаповалівській волості в 1852 р. податки по громадському збору надходили у лютому, квітні, травні і жовтні. В інших місяцях не надійшло жодної копійки [32, арк.2-181.]. В 1853 р. надходження до волосного бюджету з'явилися у березні, травні і листопаді [33, арк.6-142].

З введенням громадського збору в державних поселеннях продовжували також існувати і мирські збори. Ці кошти витрачались на ремонт доріг, рекрутську повинність та ін. Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства в 1847 р. був встановлений громадський збір у розмірі 12,5 коп., а з казенних селян - 9,5 коп.[34, арк.12.] Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства від 25 жовтня 1850 р. була визначена сума мирського збору на полагодження доріг, мостів та гатей. Всього планувалося зібрати 108 крб. 4 коп. На одну з 1168 ревізьких душ припадало по 9,25 коп. [35, арк.7.]

Непосильний гніт призводив до розорення багатьох господарств, ставлячи їх на межу зuboжіння. Законом дозволялось у разі непогашення недоїмок сільському сходу продавати майно. До реформи П.Д.Кисельова розпродаж зазвичай призначався земською поліцією, а в подальшому - повітовими начальниками. І в цьому, і в іншому випадках приговори часто фальсифікувались, а майно розпродавалось за копійки і часто потрапляло до рук самих членів правлінь або їх сімей, ставлеників. Сільський сход мав право зробити приговор про висланя самого неплатника або членів його сім'ї на мирські або приватні роботи. В 1845 р. декілька державних селян, що не змогли сплатити податки, за вироками сільських сходів були відправлені на заробітки, на будівництво Петербурзько-Московської залізниці. У 1854 р. подібні заходи набули офіційного статусу. Циркуляром міністра державних маєностей було дозволено без обмежень віддавати боржників на роботи за межі їхніх губерній. Така практика породжувала численні зловживання з боку місцевої адміністрації. Вже через 4 роки в одному з циркулярів міністерства державних маєностей зазначалось, що іноді справні платники податків примусово направлялись на роботу [36, с.82.]. Нарешті недоїмщика могли віддати позачергово в рекрути, а в разі непридатності відправляли на поселення. В 1857 р. в Чернігівській губернії, за неповними даними, зафіксовано не менше таких випадків [там само, с.82.].

Проте ніякі покарання не могли змусити селян сплачувати всі податки.

Після реформи 1861 р. відбулась реорганізація громадського збору. Тепер збори проводилися згідно із законом від 3 вересня 1861 р., основна частина збору призначалась на утримання палати повітових управлінь, на межування, на утримання корпусу лісничих, відрахування в господарський капітал і суми на підтримання повітових казначейств; інша частина (на утримання волосних і сільських правлінь) була віднесена на приватні мирські збори. Решта витрат, за розпорядженням нового міністра державних маєностей А.А.Зеленого, віднесена на державні потреби [37, с.191.]. В Шаповалівській волості в 1864 р. громадський збір був 60,25 коп. з ревізької душі. Згідно з кошторисом, 4531 козаків і 278 державних селян мали сплатити на ці витрати 2896 крб. 21,75 коп., проте було сплачено на 1225 крб. 76,25 коп. більше, або на 43%. Всього 4121 крб. 98 коп. [38, арк.51.]. Мирських зборів було сплачено 760 крб.47,5 коп. [39, арк.79.].

Після реорганізації громадський збір існував до середини 70-х рр. XIX ст. 30 грудня 1875 р. цей вид податку був приєднаний до подушного податку.

Таким чином, за рахунок громадського збору уряд отримав можливість покривати адміністративні витрати у державному селі, фінансувати проведення реформи і частково поповнював громадський капітал. У кінці 50-х рр. XIX ст. із громадського збору робилися

відрахування у казну і на підготовку реформи 1861 р. Загалом численні мирські збори були прихованою формою подушного податку, введеного для утримання нової адміністрації і фінансування реформи у державному селі. Кінцевим результатом стало приєднання його значної частини до подушного податку.

Джерела та література:

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946.; Гуржій І. О. Розклад феодальної системи у сільському господарстві України в 1 половині XIX ст. - К.: Держполітвидав України, 1954.; Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987.; Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Историчні дослідження: Вітчизняна історія. - Випуск 8.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989.
2. Наш край в XIX ст. (Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії у 8 класі.). Під ред. Л.Е.Раковського. - Чернігів, 1988.; Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2.; Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 3.; Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006.; Страшко Є.М. і Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини.). // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті». - Ніжин, 2005.
3. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Фонд 128 . - Оп. 1. - Справа 583.
4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
5. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
6. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
7. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989. -112 с.
8. ДАЧО. - Фонд 810. - Опис 1. - Справа 3.
9. Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Козир - дівка.// Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 224-271.
10. Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006. - С. 37-45.
11. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII - начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
12. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 209.
13. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
14. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
15. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
17. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
18. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
19. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 346.
20. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364
21. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
22. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
23. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
24. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
25. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
26. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
27. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
28. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
29. ДАЧО. - Ф. 810. - Оп. 1. - Спр. 5.
30. ДАЧО. - Ф.810. - Оп. 1. - Спр. 314.
31. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 122.
32. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 508.
33. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 648.
34. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 108.

35. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
36. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - 78-79 с.
37. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
38. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1621.
39. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1623.
-

Іван Сергєєв

●

«ЖИТНИКИ»: ЗАБУТА СТОРІНКА ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В історії народної освіти України радянської доби можна виділити кілька різних за тривалістю та значенням періодів. У перші роки після «остаточного» встановлення радянської влади в Україні, за часи перебування на посаді наркома освіти УСРР В.П. Затонського, система освіти будувалася за зразком тієї, яка існувала в РРФСР [1, с. 3]. Наслідуючи приклад російського Наркомосу, керівництво освіти України застосовувало державне фінансування всіх навчальних закладів, запровадило принцип безплатності навчання в загальноосвітній трудовій школі та закладах професійної і вищої освіти.

Але в 1921 р. керівництво Наркомосу Росії, а за ним й інших радянських республік, вирішило перейти до радикальних змін у справі фінансування закладів народної освіти. В результаті джерелом фінансування трудової школи перестав бути тільки державний бюджет. Таких джерел стало кілька. Одним із типів трудової школи була договірна школа, яка перебувала на утриманні сільських громад. Умови цього утримання вироблялися шляхом укладання угоди між сільською громадою та органами управління освітою. Громада брала на себе зобов'язання щодо забезпечення школи всім необхідним для навчального процесу і матеріального утримання вчителів, яких їй пропонували органи управління освітою. Оскільки в Україні зазвичай ці вчителі отримували від громади платно не грошима, а продуктами харчування (певна кількість пудів жита), в народі їх називали «житниками».

Інформація щодо обставин появи в УСРР договірних шкіл і матеріального становища «житників» міститься в документах керівних органів держави і народної освіти того періоду, в українських періодичних виданнях початку 20-х років ХХ ст. Але в спеціальній літературі з історії розвитку радянської системи освіти та педагогіки ці питання детально не висвітлювались. У дослідженнях радянських істориків можна знайти лише короткі зауваження про те, що через нестачу державних коштів у 20-і роки минулого століття деякі школи утримувалися за рахунок місцевого бюджету та самоподаткування селян, про сам факт існування договірних шкіл [2, с. 41; 3, с. 21]. Отже, ми маємо всі підстави вважати договірну школу «забутою сторінкою» історії народної освіти в Україні радянської доби, а висвітлення питання щодо умов життя і праці «житників» нагальною проблемою вітчизняної історії.

Більшовики України і Росії обіцяли поліпшити умови праці та підвищити матеріальний рівень життя народного вчителя. В перші місяці перебування при владі вони намагалися підвищити розмір заробітної плати вчителів, але темпи її зростання не відповідали темпам інфляції; заробітна плата вчителям вчасно не виплачувалась, що вело до швидкого зростання заборгованості держави перед працівниками освіти. Врешті-решт, у 1921 р. керівництво Наркомосу РРФСР змушене було офіційно визнати, що вчитель радянської школи одержує не більше 20% заробітної плати народного вчителя царської Росії, а фінансування радянської політехнічної трудової школи не може здійснюватись лише з державного бюджету [4, с. 501-502].

Як вказував у своїх доповідях нарком освіти РРФСР А.В. Луначарський, ідею перекладення утримання шкіл на плечі місцевого населення висунув заступник наркома освіти РРФСР Є.О. Літкенс. Його підтримали керівники Наркомфіну. Вони стверджували,